Kovács Eszter

Diderot és a *prisca sapientia*
A régi bölcsesség körüli vita az *Enciklopédiá*ban[1]

ORCID: 0000-0002-5900-8301

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.15

The article addresses Diderot's views on *prisca sapientia*, expressed in several important articles in the history of philosophy in the *Encyclopédie*. *Prisca sapientia* or ancient wisdom is a Renaissance theory claiming that an original knowledge was given to mankind by God but was later lost. Thinkers like Pico della Mirandola, Ficino, and Patrizi believed that works like the *Corpus hermeticum* and the *Chaldean Oracles* contained original truths about the creator, the universe, and creatures. Several 17th-century scholars, among them Isaac Casaubon, Pierre Bayle, and Thomas Hyde, demonstrated that the above-mentioned writings were written during the common era by Christian Neoplatonists. Since then, the idea of *prisca sapientia* was questioned but persisted in certain intellectual circles. The article shows that Diderot, drawing on Brucker's *Historia critica philosophiae*, is very critical on this theory, as well as on early modern syncretic philosophers attempting to revive it. He maintains, however, interest for genuine sources of the first philosophies, which had preceded the birth of the known Western civilization.

Keywords: Diderot, *Encyclopédie*, *prisca sapientia*, Zoroaster, orientalism, Cambridge Neoplatonism, Johann Jakob Brucker

Kulcsszavak: Diderot, *Enciklopédia*, *prisca sapientia*, Zoroaszter, orientalizmus, cambridge-i újplatonizmus, Johann Jakob Brucker

Egy modernkori enciklopédista és a régi bölcsesség

Filozófiatörténeti tanulmányaink alapján azt gondolhatnánk, hogy a XVIII. század derekán Európában már senki nem hitt abban, hogy az idők kezdetén létezett valamiféle régi bölcsesség, amelyet az emberek Istentől kaptak, de később elveszítettek. A legelterjedtebb narratívák szerint a Descartes utáni filozófiát ilyen kérdések már csak elvétve foglalkoztatták. Ha azonban elszakadunk a filozófia fejlődéstörténetét előtérbe helyező megközelítésektől, és a racionalizmust nem célállomásnak tekintjük, árnyaltabb képet kaphatunk e kérdésről.

[1] Jelen tanulmány a VERITRACE – ERC-2022-STG-101076836 projekt támogatásával készült. A latin szövegrészletek értelmezésében Petneházi Gábornak tartozom köszönettel.

Newton, a *prisca sapientia* hagyomány egyik kései művelője, hitt abban, hogy a modern természettudományos eredmények újrafelfedezések. A *Principia* előszavában (1687) tisztelettel adózott a régi bölcseknek, az 1690-es években, a *Principia* tervezett második kiadásához készült jegyzeteiben pedig arra is utalt, hogy a régi bölcsek ismerték az inverz négyzetes törvényt.[2] Leibniz Newtonnál szkeptikusabb volt e téren, ám ő is hivatkozott arra egy levelében, hogy a régi bölcsek írásai az igazság nyomait tartalmazhatják.[3]

A XVIII. század enciklopédikus vállalkozásait a racionalizmus, az egyház- és valláskritika, a misztikus nézetek elutasítása jellemezte. Elhamarkodott kijelentés azonban teljes racionalitásról beszélni: számos *Enciklopédia*-szócikk vizsgálata arra mutat rá, hogy az enciklopédiák korában sem tűnt el teljesen a misztikus tanítások iránti érdeklődés, sőt, a kritikus megközelítésbe is vegyülhetett csodálat.

Diderot filozófiatörténeti szócikkeiben ellentmondásos érdeklődést mutat Zoroaszter, a káld csillagjósok, az ókori perzsa és egyiptomi bölcselet iránt, a filozófia bölcsőjét pedig a keleti civilizációkban látja. Honnan erednek az első rendszerek, mit mondanak a világról és a világot szemlélő emberről? Milyen átfedések, közös vonások voltak e rendszerek között? A régi bölcsek azonosítható személyek-e vagy csupán mitikus figurák? Íme néhány a felmerülő kérdések közül.

Az ateista meggyőződésű Diderot számára nem a Szentírás vagy a kinyilatkoztatás a tudás alapja. A keleti rendszerek iránti érdeklődése ezért egyházkritikai gondolataival is rokonítható: foglalkoztatják az eredet-mítoszok, a kronológiai ellentmondások, a népek közötti versengés a filozófia eredetére vonatkozóan. Diderot, bár gyanakvó a misztikus hitvilággal szemben, nem tesz a régi bölcsesség létét egyértelműen cáfoló kijelentést, és a jelenség, amelyet Michael Stausberg „Zoroaszter bűvöletének" nevez, tetten érhető az általa írt szócikkekben.[4]

Tanulmányomban Diderot a *prisca sapientiá*t érintő gondolatait korábbi kutatási eredményekből kiindulva, az ENCCRE projekt keresőmotorja adta lehetőségeket kihasználva vizsgálom.[5] Hogyan értelmezhetjük Diderot-nak a *prisca sapientiá*val szembeni egyszerre kritikus, egyszerre érdeklődő álláspontját? A munka során arra a következtetésre jutottam, hogy a régi bölcsesség kérdése

[2] E kérdésről ld. a projekt programtanulmányát. Cornelis Johannes Schilt: „Traces de la Verité: The reappropriation of ancient wisdom in early modern natural philosophy". 2023, URL: https://veritrace.eu/wp-content/uploads/2023/04/Project-Traces-de-la-Verite-Condensed.pdf (Hozzáférés: 2025. 11. 24.). Newton kéziratos jegyzeteinek feldolgozásáról és az ebből levonható tanulságokról ld. Uő: *Isaac Newton and the Study of Chronology: Prophecy, History, and Method*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2021.

[3] Leibniz Pierre Rémond de Montmort-hoz írott 1714. augusztus 26-i levelében beszél arról, hogy a régi bölcsek írásai az igazság nyomait tartalmazhatják. A levélrészletben a *philosophia perennis* mellett foglal állást. Ld. *Pensées de Leibniz sur la religion et la morale*, 2. köt., Paris, Nyon, 1803 (2. kiadás). 443.

[4] A Zoroaszter-kép eszmetörténeti jelentőségéről ld. Michael Stausberg: *Zarathustra and Zoroastrianism: A Short Introduction*. Ford. Margaret Preisler-Weller, London, Equinox Publishing, 2008.

[5] A két legalapvetőbb szakirodalmi referencia Jacques Proust: *Diderot et l'*Encyclopédie. Paris, Armand Colin, 1967 és Marie Leca-Tsiomis: *Écrire l'*Encyclopédie*. Diderot: de l'usage des dictionnaires à la grammaire philosophique*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1999.

három időszakban foglalkoztatta Diderot-t. Az elsőhöz köthetők az Asiatiques, Chaldéens és *Egyptiens szócikkek (1751–1755), a másodikhoz az Orientale, Perses és Pythagorisme (1765, ám 1760 körüli munka alapján). A harmadik korszakhoz tartozik a Zenda-Vesta szócikk (1765), és *A két India története*nek harmadik kiadásában (1780) a brahmanok tanait tárgyaló fejezetet.

Dióhéjban a *prisca sapientiá*ról

A *prisca sapientia* (régi bölcsesség) és a *prisca theologia* (régi teológia) fogalmai az emberiség történetének kezdetén létező egységes tudásra és hitre utalnak. Az itáliai reneszánsz gondolkodóknál, elsősorban Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) és Marsilio Ficino (1433–1499) munkásságában komoly jelentőséggel bírtak, fontos közvetítőjük volt továbbá Francesco Patrizi (1529–1597) is. E gondolkodók a régi bölcsesség nyomait régi vagy réginek hitt szövegekben, de magában a természetben is keresték.

Ezek közé a nagyon korainak vélt írások közé tartozott a *Corpus hermeticum* és a napjainkban *Káld orákulumok*ként ismert, de a kora újkorban még *Zoroaszter orákulumai*ként emlegetett gyűjtemény. Az ógörögül fennmaradt, az *Orákulumok* esetén több helyről összegyűjtött szöveget latinra fordították, később világi nyelveken is megjelentek vagy adaptációk készültek belőlük. Mindkét szöveg a XVI. századi gondolkodók olvasmányai közé tartozott.[6]

A régi bölcsességbe vetett hit azonban már a XVII. század első felében megingott. Egyrészt filológiai értelemben pontosabb kép alakult ki egyes korainak vélt szövegekről. Másrészt a tudás egységes isteni eredetének tanát is megingatták a szabadgondolkodó irányzatok. Isaac Casaubon (1559–1614) 1614-ben mutatott rá arra, hogy a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított *Corpus hermeticum* Krisztus után keletkezett, tehát nem egy réges-régi bölcs gondolatainak hiteles gyűjteménye, és akár hamisítványnak is tekinthető. Casaubon hangsúlyozta, hogy akárki is volt a *Corpus hermeticum* szerzője, nem Mózes vagy a pátriárkák korában élt. Hasonló kételyeket támasztott a Zoroaszternek tulajdonított orákulumokkal szemben is.[7] Ha egyszerre lelhető fel e szövegekben a Szentháromság tana és platonikus tanítások, az nem bizonyítja azt, hogy a Szentháromság ideája megelőzte Krisztus földi életét, és a pogány filozófiákat is áthatotta.

[6] A VERITRACE projekt *Close Reading Corpus* gyűjteménye (amely jelenleg egy nem nyilvános Airtable táblázat, Nicolò Cantoni munkája) feltérképezi e szövegek európai kiadástörténetét. Gemistos Plethon (c.1355/60–c.1450) bizánci filozófus vetette fel elsőként, hogy a fennmaradt ógörög jóslat-töredékek Zoroaszterhez köthetők, és a nehezen érthető töredékekhez magyarázatokat fűzött. Az *Orákulumok*at Plethon gyűjteményét jelentősen kibővítve Patrizi adta ki 1591-ben, ógörögül és latinul. Egy francia verses adaptáció 1558-ben jelent meg a Plethon-féle ógörög kiadás alapján. Az *Orákulum*ok első angol fordítása, Patrizi latin szövegközlése alapján, Thomas Stanley munkája volt az 1660-as években. E kiadások Plethonra hivatkozva Zoroaszternek tulajdonították a szöveget. Az említett kiadások: Francesco Patrizi: *Nova de universis philosophia*. Ferrara, 1591; François Habert: *Les Divins oracles de Zoroastres interprétez* [sic] *en rime françoise avec un commentaire moral sur ledit Zoroastres en poésie françoise et latine*. Paris, Philippe Danfrie – Rich. Breton, 1558; „The Chaldaick Oracles of Zoroaster and his Followers". Ford. Thomas Stanley. In: uő., *The History of the Chaldaick Philosophy*. London, Thomas Dring, 1662.

[7] Isaac Casaubon: *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI*. London, Norton, 1614.

A szakirodalomban 'Casaubon-féle leleplezésként' *(Casaubon debunking)* emlegetett elemzés megjelenése után a gondolkodók kételkedni kezdtek abban, hogy létezett Triszmegisztosz nevű, vagyis háromszorosan nagy egyiptomi bölcs, vagy – ha létezett is – ránk maradtak-e szövegei. Zoroaszter esetén abban kétkedtek, hogy valóban ő volt-e minden neki tulajdonított szöveg szerzője. A régi bölcsesség forrásaira vetülő kételyek nyomán az a kérdés is felmerült, hogy létezett-e egyáltalán ilyen eredendő bölcsesség.

A filológiai cáfolat megjelenése után íródott szövegekben nyelvileg is tetten érhető a hitelvesztés, amelyre angol és francia példákat is lehet találni. Hermész Triszmegisztosz nevét Casaubon után többnyire csak fedőnévként említik, írásait későbbi keletkezésűként olvassák. Az újplatonista Ralph Cudworth is jelzi ezt a bizonytalanságot: „Hermész Triszmegisztosz, vagy akárki is volt a Poimandrész szerzője". La Mothe Le Vayer pedig a „Hermész Triszmegisztosz neve alatt futó" írásokról beszél.[8]

Zoroaszterrel kapcsolatban a kételyek kevésbé egyértelműek, és Casaubon publikációja nem jelent e kérdésben egyértelmű választóvonalat. Annak a kijelentésnek, mely szerint a *Káld orákulumok* nem Zoroaszter orákulumai, nem könnyű a legkorábbi forrását azonosítani. Pierre Bayle a Zoroastre szócikk H jegyzetében foglalja össze az ezzel kapcsolatos érveket, ám egyértelműen nem foglal állást.[9] 1690 táján francia bibliakritikai munkák is utalnak arra, hogy az *Orákulumok* neoplatonista és keresztény ihletésű elemeket tartalmaznak.[10] Az orientalista Thomas Hyde (1636–1703) 1700-ban „görög versben a legroszszabb módon megírt pszeudo-orákulumoknak" minősíti a gyűjteményt.[11] Mint látni fogjuk, Johann Jakob Brucker részletes szöveges példákkal igazolja 1742-ben, hogy a fennmaradt szöveg platonista és keresztény tanokat kölcsönöz Zoroasztternek, Diderot pedig tőle merít. A Bayle-t és Bruckert elválasztó négy évtized azonban feltáratlan terület a régi bölcsesség kritikája terén.

A *prisca sapientia* iránti érdeklődés a XVII. század második felére kisebb csoportokra szorult vissza. Ide sorolhatók a cambridge-i újplatonisták, elsősorban Henry More (1614–1687) és Ralph Cudworth (1617–1688), kisebb protestáns felekezetek gondolkodói, alkimisták, misztikus és kabbalisztikus gondolkodók. A francia szerzők közül azok a teológusok érdeklődtek a téma iránt, köztük a Hollandiában élő Jean Le Clerc (1657–1736), akik a Szentháromság ideáját vallásokon átívelőnek vélték. A bölcselet születésének kérdése a XVIII. századi

[8] A vonatkozó kifejezések: „Hermes Trismegist, or whosoever were the Author of Poemander". Ld. Ralph Cudworth: *The Union of Christ and the Church*. London, Richard Bishop, 1642. 27. Valamint: „court sous le nom d'Hermès Trismegiste". Ld. François La Mothe Le Vayer: *De l'instruction de Monseigneur le Dauphin*. Paris, Sébastien Cramoisy, 1640. 323.

[9] Zoroastre, H jegyzet. In: Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*, 3. köt., Rotterdam, Reiner Leers, 1702. 3083.

[10] Louis-Ellies Dupin leszögezi, hogy az *Orákulumok* Krisztus utáni platonista gondolatokat tartalmaznak, így nem származhatnak Zoroasztertől. Ld. „Zoroastre" jegyzet. In: Louis-Ellies Dupin: *Dissertation préliminaire sur les auteurs des livres de la Bible*. In: *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, 1. köt., Paris, André Pralard, 1690. 64.

[11] Az eredetiben „pseudoracula pessime conficta carmine Graeco". Ld. Thomas Hyde: *Historia religionis veterum persarum*. Oxford, 1700. „Praefatio", oldalszám nélkül.

materialista gondolkodókat is foglalkoztatta, jóllehet ezt nem teremtésként, hanem keletkezésként képzelték el.

A filozófia enciklopédikus története és a *prisca sapientia*

Az *Enciklopédiá*ba, mint említettem, a *prisca sapientia* csak elvétve és meghaladott elméletként kerül be. A kérdés Diderot-t foglalkoztatja leginkább, mintha csak feladatának érezné, hogy állást foglaljon e kérdésben. Forrása Brucker filozófiatörténete, ám radikalizálja Brucker eleve erősen kritikus olvasatát.

Az *Enciklopédia* munkálatainak idejére esik a Zend-Avesta európai megismertetése, ami átformálta a Zoroaszter-képet. A korábbi hellenisztikus forrásokkal ellentétben eredeti keleti források váltak hozzáférhetővé Zoroaszter tanairól. A Zenda Vesta szócikkben (17. kötet, 1765), Diderot már Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731–1805) felfedezéseire hivatkozva tárgyalja Zoroaszter tanait. E szócikk azonban, mivel az utazó orientalista indiai forráskutatását ismerteti angol közlemények alapján, nem foglalkozik a korábban ismert források kritikájával. Bizonyos értelemben a vita lezárásának tekinthető az *Enciklopédiá*ban, hiszen az új források mellett teszi le a voksát.

Lássuk először, mennyiben segít a *distant reading* a kérdéskör feltérképezésében az *Enciklopédia* vaskos köteteiben. Az ismeretlen szerzőségű Trismegiste szócikk melléknévként definiálja a szót, amelyet két lehetséges történelmi alak közül többnyire a Mózes idejében élt második Hermész nevéhez tettek hozzá, jelentése pedig háromszorosan nagy, mivel a tudományokban, a vallásban és a politikában egyaránt jártas személyről van szó.[12] Az ENCCRE keresőmotorja szerint a *prisca sapientia* kifejezés nem fordul elő az *Enciklopédiá*ban, a *prisca theologia* csupán egy esetben, a Diderot által írt *Grecs című szócikkben, egy Sztrabótól kölcsönzött latin idézetben.[13] A *philosophia perennis* fogalma a Syncrétistes, szintén Diderot által írt szócikkben lelhető fel, amelyben ironikusan nyilatkozik a pogány és keresztény tanítások összeegyeztetéséről és Agostino Steuco *De perenni philosophia* című művéről is (1540).[14]

A Hermész Triszmegisztoszt és Zoroasztert említő szócikkek mindössze tízes nagyságrendűek az *Enciklopédiá*ban. Nyolc Diderot-nak tulajdonított szócikkben fordul elő Zoroaszter neve, Hermész kilenc szócikkben, Triszmegisztosz négyben, és ez utóbbiak nem mindig az ókori bölcsre vonatkoznak, lévén a *trismégiste* melléknévnek nyomdatechnikai jelentése is volt, a szövegből kiemelkedő nagy betűtípusra vonatkozott. Az *ancienne sagesse* kifejezés mindössze egyszer

[12] „Trismégiste (adj. *Hist. anc.*)" (szócikk). In: Denis Diderot – Jean Le Rond D'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*. 16. köt., Paris, Briasson, 1765. 662b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v16-2066-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.). A továbbiakban *Encyclopédie*.

[13] Denis Diderot: „*Grecs (Philosophie des)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 7. köt., 1757, 905a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v7-1446-2/ (Hozzáférés: 2025.11.27.).

[14] Denis Diderot: „Synchrétistes (Hist. de la Philos.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 15. köt., 1765, 749a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v15-2532-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

fordul elő, a Jaucourt által írt Obélisque szócikkben,[15] a *sagesse des anciens* kifejezés egyetlen lényeges előfordulása a Baconisme szócikk[16], amelynek szerzője Jean Pestre (1723–1821) volt.[17] Zoroasztert és Thomas Hyde-ot hat szócikk említi együtt, ezekből négy szerzője Jaucourt, kettőé Diderot. A hermetikus hagyomány és a modern kémia kapcsolatával részletesen foglalkozik Gabriel François Venel Chimie (3. kötet, 1753) című szócikke.

Diderot filozófus státuszára a jelen tanulmányban nem térek ki. Mit mondhatunk azonban Diderot-ról mint filozófiatörténészről? Az első leszögezendő tény, hogy Diderot filozófiatörténeti szócikkei terjedelmes kompilációk, sok esetben sietve kompilált írások, amelyek helyenként hibákat is tartalmaznak. Brucker *Historia critica philosophiae* című ötkötetes munkájából (1742–1744) átveszi a történeti anyagot, és saját megjegyzésekkel, helyenként eredeti fejtegetésekkel egészíti ki. A Brucker-től származó átvételekről a legfontosabb adatokat napjainkig Jacques Proust munkájában találhatjuk.[18]

Diderot a *prisca sapientiá*ról alkotott véleményét az teszi érdekessé, hogy meglehetősen ellentmondásos. Nem hisz az isteni eredetű tudásban, amelyet az emberiség az idők kezdetén a Teremtőtől kapott, hiszen materialista szempontok szerint a teremtésmítoszok a képzelet szüleményei. Azonban racionális alapon is létezett régi bölcsesség. Ezzel kapcsolatban Diderot történeti közhelynek számító felvetéseket ismétel meg:

- A káldok lakóhelyén (Mezopotámia, perzsa-mezopotámiai határvidék) az állandóan derült idő, a tiszta éjszakai égbolt kedvezett a csillagok megfigyelésének.
- Az egyiptomiaknál a Nílus áradása a természettudományos megfigyelések forrása lett, geometriájuk alapját is ez adta.
- A görögök nem az első bölcsek, csupán tudásközvetítők voltak.
- Az ógörög mint közvetítő nyelv átszínezte a keleti filozófiákat.
- Az első filozófiai rendszerek közös vonásai közös reprezentációk eredménye, például a teremtő akarat feltételezése az emberi természetből adódik, és nem a kinyilatkoztatásból.
- A népek rögeszméje magukat minél ősibbnek, egy feltételezett eredethez minél közelebbinek mutatni.

A közös vagy hasonló emberi tudás Diderot-nál tehát nem közös természetfeletti forrásra megy vissza. Láthatóan több figyelmet szentel Zoroaszternek, mint Hermésznek. A Casaubon utáni szkeptikus vélekedést követve Hermész

[15] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Obélisque" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 1765, 298b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v11-999-0/ (Hozzáférés: 2025.11.27.).

[16] Jean Pestre: „Baconisme" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 2. köt., 1752, 8b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v2-75-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[17] A keresés eredménye függ a digitális felvétel minőségétől, az optikai szövegfelismerő (OCR) által készített átirat pontosságától és a keresőmotor technikai hatékonyságától. A keresés hatékonyságát rontja, ha nem latin ábécével írt szavak is találhatók egy részletben, mert a digitalizáció során csak latin ábécére optimális szövegfelismerőt használtak.

[18] „Annexe IV". In: Jacques Proust: *Diderot et l'Encyclopédie* (1967). Genève – Paris, Slatkine, 1982. 548–555.

Triszmegisztoszt nem tekinti azonosítható személynek, inkább legendaként beszél róla. Erről tesz említést a *Certitude és az *Égyptiens szócikkekben. Az előbbiben Triszmegisztoszt olyan feltételezett szerzőként említi, akinek sem léte, sem szerzősége felől nem lehetünk bizonyosak,[19] tehát a bizonyosság *(certitude)* ellenpéldája, az utóbbiban azonban valós történeti személyként idézi fel, aki – több lehetséges Hermész közül – a harmadik egyiptomi bölcs lehetett, aki a filozófiát romjaiból támasztotta fel.[20]

Diderot Zoroasztert nem tartja az *Orákulum*ok szerzőjének, bár nem következetes e téren, mert az Orientale szócikkben Zoroaszter tanait az *Orákulumok* alapján foglalja össze, a Perses szócikkben azonban ezeket pszeudo-orákulumoknak minősíti. A továbbiakban nézzük a legfontosabb szócikk vonatkozó szöveghelyeit.

Megismerhetjük-e a káld filozófiát?

Mint említettem, napjainkban *Káld orákulumok* címen ismerik azt a gyűjteményt, amelyet 1591-ben Zoroaszter orákulumaiként adott ki Patrizi. Vita tárgyát képezi ma is, hogy a töredékeknek valóban káld gyökerei vannak-e. Brigitte Tambrun-Krasker szerint éppen az teszi érdekessé e szöveget, hogy az eredete az idők homályába vész, feltételezhetjük, de bizonyítani nem tudjuk, hogy legalább részben káld eredetűek.[21] A mai ismeretek szerint a szövegtöredékek lejegyzői két Julianus, apa és fia, a teurgia művelői, lehettek a II. században.

E kérdésre az enciklopédisták sem tudták a választ, hiszen az ókori káldokról csak közvetítő források révén voltak ismereteik. Diderot a néhány soros *Chaldée szócikkben leszögezi, hogy a káldok által lakott terület határairól is eltérnek a források, és Babilónia szinonimájaként is használták a földrajzi nevet.[22] A Chaldéens szócikkben szkeptikus filozófiájuk fejlettségét illetően, bár kitér a káld-perzsa-egyiptomi gondolkodás közötti folytonosság kérdésére. Bruckert követve a káldok filozófiáját Zoroaszterhez köti, de megemlíti az ezzel kapcsolatos kételyeket is: abban, hogy a káld filozófia alapítója Zoroaszter volt, a régiek egyetértenek, ám minél nagyobb a hírneve, annál nagyobb körülötte a történelmi bizonytalanság.[23]

[19] Denis Diderot: „*Certitude (Logique, Métaphysique, & Morale)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 2. köt., 1752. 857b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v2-4315-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[20] Denis Diderot: „*Égyptiens (Histoire de la philosophie)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 5. köt., 1755. 438b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v5-790-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[21] Brigitte Tambrun-Krasker: „Jean Le Clerc lecteur des Oracles de Zoroastre: Enjeux philosophiques et théologiques". 2010. Elérhető a HAL Archive ouverte repozitóriumban, URL: https://hal.science/halshs-00526522v1 (Hozzáférés: 2025. 11. 25.).

[22] Denis Diderot: „Chaldée (Géog. anc.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 20a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-75-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[23] „Chaldaicae philosophiae auctor atque conditor Zoroaster magno veterum consensu dicitur. Quo major vero ejus fama, eo incertior et insuperabilibus difficultatibus subjecta historia [...]." Johann Jakob Brucker: *Historia critica philosophiae*, 1. köt., Lipsiae, Breitkopf, 1742. 116. A Bruckertől vett idézetek a jelen tanulmányban csak jelzés értékűek, a vonatkozó szöveghelyre mutatnak, és nem részletes szövegelemzések.

Diderot kitér arra, hogy a káldokat az első csillagászokként tartották számon, az egyiptomiak azonban magukat vallották a filozófia első művelőinek. A káld–platonista–keresztény kontinuitás azonban csupán illúzió, az *Orákulumok* pedig valószínűleg Krisztus után keletkeztek. A Zoroaszternek tulajdonított írások között hamisítványok is lehetnek, a görögül fennmaradt töredékek pedig valószínűleg torzított változatok.

A Chaldéens szócikk a Perses megállapításait előlegezi meg. Egyrészt ősi bölcseletként tekint a káldok tanaira, másrészt arra mutat rá, hogy e tanokhoz nincs megbízható hozzáférésünk, és inkább liturgia lehetett, mint filozófiai rendszer. A káld tudás kezdetleges tudás lehetett, és nem az emberi ismeretek eredendő, romlatlan állapota. A szócikkre jellemző az a szkeptikus, szinte gunyoros hangnem, amely a későbbiekben felerősödik:

> A régi és a modern tudósok közül is sokan megkísérelték megtalálni, ki lehetett ez az egész Keleten oly sokat méltatott Zoroaszter, de miután sok álmatlan éjszakát töltöttek e hálátlan munkával, kénytelenek voltak belátni, hogy erőfeszítéseik hiábavalók voltak. Lásd a Perzsák filozófiája szócikket.[24]

Régi perzsa vagy későbbi platonikus tanok?

Érdekes kérdés, hogy a Perses szócikkel egyidőben keletkezett Orientale szócikk még röviden franciául foglalja össze az *Orákulumok* tanait, és nem intéz ellenük támadást. A forráskritika nem nyomatékos, mert Diderot a keleti filozófiák általános ismertetésére törekszik. Brucker a vonatkozó részt egy feltételes jegyzettel vezeti be: amennyiben elfogadjuk, hogy az *Orákulumok* Zoroaszter filozófiáját foglalják össze, a keleti gondolkodásra jellemző átvitt és allegorikus módon,[25] következzenek a fő tézisek. Az emanáció alapja az intellektuális tűz *(ignis mentalis, feu intellectuel)*, amely szétválasztja az anyagi és a nem anyagi világot, a fényt és a sötétet, a jót és a rosszat, amelyet Ormazd és Ahriman testesítenek meg. Az anyagot átjárhatja a fény, és így újra szellemi természetűvé válhat. Diderot hozzáteszi Brucker leírásához, hogy e rendszerben az ember is anyagi.

A Perses szócikk számunkra legfontosabb része a „Des livres attribués à Zoroastre" („A Zoroaszternek tulajdonított könyvekről"). Diderot e részben kétszer foglalja össze Zoroaszter feltételezett tanait, a Patrizi-féle szövegkiadást az *Orákulumok* folytatásaként említi *(Suite des Oracles*):

> Zoroaszter orákulumairól. Néhány töredék maradt fenn belőlük, amelyek nem válnak névtelen szerzőjük becsületére. Az orákulumok nagy hírnévnek örvendtek az alexandriai platonisták körében, de csupán azért, mert nem válogatunk a

[24] „Plusieurs savans, tant anciens que modernes, se sont exercés à découvrir quel pouvoit être ce Zoroastre si vanté dans tout l'Orient : mais après bien des veilles consumées dans ce travail ingrat, ils ont été forcés d'avoüer l'inutilité de leurs efforts. Voyez l'article de la Philosophie des Perses." Denis Diderot: „Chaldéens (Philosophie des)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 20b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-76-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 25).

[25] „Zoroastris systema, figuratae sive allegoricae, quam sequabantur orientales [...]." Brucker, i. m., 1. köt., 180–181.

> címekben, ha azok saját vélekedéseinket támasztják alá. E filozófusoknak kapóra jött, ha némelyik gondolatukat egy oly sokat méltatott bölcs írásaiban fedezték fel, mint amilyen Zoroaszter.[26]

A szócikk az első összefoglalás után újra leszögezi, hogy az ókori perzsa bölcs gondolatai görög filozófiai iskolák tanait idézik: „Íme a keleti rendszer úgy, ahogy hozzánk eljutott, miután a régi bölcsektől Zoroaszterhez került, onnan pedig Püthagorasz követőihez, a sztoikusokhoz és a platonistákhoz, akik gondolatait és hangvételét is felismerhetjük."[27] Diderot soha nem említi név szerint Plethont, akkor sem, amikor olyan helyről kölcsönöz Bruckertől, ahol az utóbbi megnevezi a bizánci filozófust.[28] Brucker kiemeli, hogy Plethon saját iskolájának nézeteit vélte felfedezni Zoroaszternél, és a hasonlóság nem ősi eredetű: az *Orákulumok*ban platonista gondolkodó öltöztette keleti színekbe a gondolatait.[29]

A második összefoglalás latin nyelvű. Az idézeteket Diderot szó szerint másolja, és rövid kommentárokat fűz hozzájuk. Kiemeli, hogy az *Orákulumok*ban keresztény tanítások jelennek meg, például János Evangéliumának kezdő versét idézik az isteni akaratról és igéről írott részek. A fennmaradt töredékek platonista, kabbalisztikus és korai keresztény ötvözetet alkotnak. Diderot ironikusan beszél a szöveg keleti filozófiát imitáló, jóslatokat idéző stílusáról. Bárki is a szövegrészek szerzője, a platonikus tanok híve volt,[30] és későbbi gondolatokat próbált Zoroaszternek tulajdonítani, mint egy ősi perzsa bölcs valódi tanításai lehettek.

Nézzük az átvételeket és kommentárokat egy konkrét példán keresztül: az *Orákulumok* szerint a világ legelső forrása Isten értelme, az intellektuális tűz, és ebből születik egy másodlagos értelem. Brucker átfogalmazza Patrizi latin szövegközlését, Diderot pedig lemásolja ezt. Az *Orákulumok* fő fogalmai jelennek meg itt: a tűz mint Isten teremtő értelme és az anyagi világra átruházott második értelem. Így minden forrása egy és ugyanaz a tűz vagy teremtő fény.[31] Brucker kommentárja részletesebb, arra mutat rá, hogy platonikus gondolatok torzítják

---

[26] „Des oracles de Zoroastre. Il nous en reste quelques fragmens qui ne font pas grand honneur à l'anonyme qui les a fabriqués ; quoiqu'ils ayent eu de la réputation parmi les platoniciens de l'école d'Alexandrie, c'est qu'on n'est pas difficile sur les titres qui autorisent nos opinions. Ces philosophes n'étoient pas fâchés de retrouver quelques-unes de leurs idées dans les écrits d'un sage aussi vanté que Zoroastre." Ld. Denis Diderot: „Perses (Histoire de la philosophie)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 12. köt., 1765. 422a.

[27] „Voilà le systême oriental, tel qu'il nous est parvenu après avoir passé, au sortir des mains des mages, entre celles de Zoroastre, & de celles-ci, entre les mains des Pythagoriciens, des Stoïciens & des Platoniciens, dont on y reconnoît le ton & les idées." Ld. Uo., 423b.

[28] Az ENCCRE keresőmotorja szerint, a névváltozatokat is használva, Plethon mindössze egyszer szerepel az *Enciklopédiá*ban, a Jaucourt által írt Platoniciens & Aristotéliciens, *guerre littéraire entre les* című szócikkben (12. köt., 1765).

[29] „Hactenus Pletho; qui manifeste scholae suae placita Zoroastri supponit [...]" Ld. Brucker, i. m., 1. köt., 186.

[30] „Auctor enim, quisquis ille fuit, totus ideis Platonicis captus." Ld. Brucker, i. m., 1. köt., 186.

[31] „Deus intellectualem in se ignem proprium comprehendens, cuncta perfecit et menti tradidit secundae. Sic omnia sunt ab uno igne progenita, patre genita lux." Ld. Uo. Magyarul pontos fordításban: „Az értelem tüzét sajátjaként magában foglaló Isten mindent bevégzett és mindent rábízott a másodlagos értelemre."

el a zoroaszteri szentenciát, köztük a *mens* (elme) és a második hiposztázis (az első értelem átruházása a másodikra) fogalmai jelennek meg keleti köntösben.[32] Diderot ehhez sommásan annyit fűz hozzá, hogy a platonizmus itt jól láthatóan keveredik Zoroaszter tanaival.

Az Orientale és a Perses szócikkek közötti ellentmondást – az előbbi az *Orákulumok*at Zoroaszter tanaiként mutatja be, az utóbbi kijelenti, hogy nem származhatnak tőle – fel lehet oldani, ha megtaláljuk a szöveghelyek pontos forrását Bruckernél. Habár Proust két külön kötetet azonosít forrásként,[33] Diderot ennél közelebbi helyekről is merít: az Orientale szócikk egy 16 pontból álló részt franciául rövidít, anélkül, hogy pontokba szedné, a Perses viszont latinul veszi át Brucker 12 pontját, amelyben az *Orákulumok* ősi voltát cáfolja.[34] Így Diderot az 1762 táján keletkezett, néhány évvel később megjelent filozófiatörténeti szócikkekben kétszer tér ki e tézisekre, de csak egyszer hangsúlyozza, hogy a töredékek nem lehetnek eredeti perzsa bölcselet, csupán orientalista stílusú hellenisztikus utánzat.

Újkori szinkretikus gondolkodók

A Pythagorisme szócikk utolsó részében Diderot kritikusan nyilatkozik a cambridge-i újplatonistákról, akik a XVII. század második felében rendhagyó módon még hittek a régi bölcsességben, a *Káld Orákulumok*at és a *Corpus hermeticum*ot is hiteles forrásnak tekintették. A püthagoraszi, platonista és kabbalisztikus hagyomány ötvözése, modern újjáélesztése Diderot szemében elhibázott célkitűzés. Patrizi, aki a platonista és keresztény tanok összeegyeztetésére törekedett, kései hamisítványokat jelentetett meg eredeti forrásként. A szócikk említi Theophilus Gale-t (1628–1678), Ralph Cudworth-t (1617–1688) és Henry More-t (1614–1687), ám elmarasztalón nyilatkozik arról, hogy a nagytudású cambridge-i platonisták misztikus, kabbalisztikus irányba mozdultak el. A létezés forrásának az emanációt tartották, és a szellemi létezést az anyagi elé sorolták. Diderot szerint nézeteiket kétes forrásokra támaszkodva próbálták igazolni.

Bár Diderot forrása továbbra is Brucker, a radikális hangnemet nem a német teológustól kölcsönözte. Diderot a modern szinkretikus irányzatokat azért véli elhibázottnak, mert hívei mindenben a keresztény tanítások lenyomatát vélték felfedezni, és félretették a történetiséget.

> Mindebből az következik, hogy az említett filozófusok [a cambridge-i újplatonisták] sokáig hasztalanul gyötörték magukat azzal, hogy egy olyan filozófiát éleszszenek újjá, amelyről nem maradt fenn semmilyen biztos nyom; az alexandriai iskola vízióit hitték Platón tanításának, nem tudták, hogy a Püthagorasznak és más régi filozófusoknak tulajdonított írások kétes eredetűek, és elvesztek a héber kabbala homályában, valamint az általuk megszerzett hihetetlen tudást a lehető

[32] Az eredetiben: *Platonici mente seu hypostasi secunda intrusa iterum in suas partes.* Ld. Uo.
[33] Proust, i. m., 553.
[34] Brucker, i. m., 1. köt., 181. és 186.

> legrosszabb módon használták, és a valódi filozófia fejlődéséhez szinte semmivel nem járultak hozzá.[35]

Diderot a püthagoraszi-platonista-kabbalisztikus iskolát szinkretikus „szörnynek" *(monstre)* nevezi.[36] Számára a régi bölcsességbe vetett hit nem azért problematikus, mert a filozófia gyökereit keresi, hanem azért, mert a kereszténység visszavetítése a keleti vagy a pogány gondolkodásra a kereszténység prioritását próbálja igazolni.

Érdekes kérdés, hogy Diderot miért használja Brucker megállapításait enynyire radikális módon az eredeti forrásszövegek tanulmányozása nélkül. Láthatóan nem veszi elő Patrizi szövegkiadását, hogy abból keressen példákat arra, hogy a *Káld orákulumok* hellenisztikus hamisítvány. A cambridge-i újplatonistákról továbbad egy másodkézből vett és általa felerősített véleményt, anélkül, hogy filozófiájukat elmélyültebben tanulmányozta volna. A szócikk végén egy olyan nézetet fogalmaz meg, amely a XX. század végéig tartotta magát a filozófiatörténetben, vagyis, hogy a cambridge-i újplatonizmus a filozófia történetében valamiféle zsákutca volt, mert nem a felvilágosodás felé vezetett. Érdemes volna megvizsgálni, hogy ez a megállapítás a XVIII. század második felében kiknek a véleményével cseng egybe.

Konklúzió

Az önálló diszciplínává váló filozófiatörténetben megküzd egymással az a nézet, amely szerint a bölcsességet az emberek Istentől kapták (Teremtés-elv), és az, amely szerint a bölcsesség és a bölcselet kialakult (keletkezés-elv). A két irányzat között nincsen abszolút töréspont, bár az utóbbi a XVIII. század közepére tartósan előtérbe került. Az *Enciklopédia* Bruckert forrásként használva földrajzi felosztás és iskolák szerint tárgyalja a filozófia történetét, ahol a hatástörténet is racionális magyarázatot kap.

Összefoglalva a következőt szögezhetjük le: Diderot több általa írt, nagyrészt kompilált szócikkben komoly érdeklődést mutat a keleti filozófiák iránt, amelyek az emberi gondolkodás kezdetéről árulkodnak, ellenben nem közvetítenek Istentől eredő tudást. Diderot szemében a régi bölcsességről szóló elméletek bizonytalanok a bölcsek személyét illetően éppúgy, mint a szövegforrásokat illetően. Hangsúlyozza, hogy a régi bölcsek a régi népek által felhalmozott,

[35] „Il suit de ce qui précede que ces derniers philosophes se sont tourmentés long-tems & inutilement pour restituer une philosophie dont il ne restoit aucune trace certaine ; qu'ils ont pris les visions de l'école d'Alexandrie pour la doctrine de Platon ; qu'ils ont méconnu la supposition des ouvrages attribués à Pythagore & à d'autres anciens philosophes ; qu'ils se sont perdus dans les ténébres de la cabale des Hébreux ; qu'ils ont fait le plus mauvais usage qu'il étoit possible des connoissances incroyables qu'ils avoient acquises ; & qu'ils n'ont presque servi de rien au progrès de la véritable philosophie." Ld. Denis Diderot: „Pythagorisme" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 13. köt., 1765. 630b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v13-1481-0/ (Hozzáférés 2025. 11. 27.). A zárógondolat szintén Brucker szavainak továbbgondolása: „veram philosophiam ab hac secta parum fuisse adiutam." Ld. Brucker, i. m., 2. köt., 1743. 448.

[36] Uo., 626b.

megfigyeléseken alapuló tudásból merítettek, és nem mindentudó félistenek voltak. A filozófiának nem egyetlen, hanem több bölcsője lehetett. A materialista világszemlélet a filozófia létrejöttében a reprezentációk szerepére mutat rá, a filozófiai iskolák pedig ciklikus átalakuláson mennek keresztül: születnek, kifejlődnek, aztán elsorvadnak. A ciklikusság mégis helyt ad – nem is ellentmondások nélkül – egyfajta fejlődéskoncepciónak, a „valódi filozófia" fogalma által. Ez az elképzelés az *Enciklopédia* programjához kapcsolódik, és túlmutat a szócikkekben felhalmozott és rendszerezett ismeretanyagon.

Vrije Universiteit Brussel
eszter.kovacs@vub.be